

Владислав Гриневич

ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧASNІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

Навряд чи в сучасній українській історіографії знайдеться тема, подібна до Другої світової війни, яка б такий тривалий час перебувала в епіцентрі гострого політичного та ідеологічного протиборства. Вочевидь можна стверджувати, що різне сприйняття сьогоднішнім українським суспільством героїв і символів минулої війни, так само як, скажімо, ставлення до української мови, вказує на культурний і ментальний вододіл України. Й справді, досить важко уявити, щоб у найближчому майбутньому в Донецьку чи Харкові один із проспектів був названий на честь Степана Бандери або героїв УПА, а у Львові в урочистій обстановці вулиці дарували б ім'я маршала Георгія Жукова. Утім, такий стан справ зумовлюється не лише відтінками локальної свідомості. В Україні, як і в решті пострадянських держав, суспільну пам'ять про війну все ще значною мірою визначають політико-ідеологічні маніпуляції. Афоризм «Історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилом» ефектний, однак не зовсім вірний: історія стає історією тоді, коли до її творення залучається історик, а відтак саме він у кінцевому підсумку й виступає «творцем історії». Що ж до «історичної пам'яті», то це далеко не завжди «історія, якою вона була насправді» – скоріше це те, що нам «пропонують пам'ятати» через розповіді очевидців, шкільні підручники, популярну книгу, кінофільм, театралізоване свято та ін.

За тоталітарних режимів (згадаймо Орвелівське «Хто контролює минуле, контролює майбутнє») форму-

вання історичної пам'яті відбувається доволі ефективними методами – передусім шляхом приховування незручних для режиму речей. Красномовним прикладом тут може слугувати радянський міф під назвою «Велика Вітчизняна війна». Упродовж десятиліть влада закарбовувала у свідомість радянських людей думку про те, що лише завдяки Комуністичній партії і комуністичній ідеології, яку буцімто засвоїла більшість населення СРСР, вдалося домогтися перемоги у війні з Гітлером. Цей кардинальний міф супроводжувала низка супутніх міфем: про морально-політичну єдність суспільства (комуністам вдалося створити гомогенну спільноту з єдиною ідентичністю – «полум'яних радянських патріотів»); про ефективну національну політику, що перетворила «царську тюрму народів» на країну «дружби народів»; про вирішення в СРСР соціальних проблем і побудову міцного союзу трудящих – робітників та селян тощо¹.

Наскільки міцним виявився цей міф, продемонстрували події часів перебудови й гласності. Перетворення, що відбувалися в країні, на думку їхніх ініціаторів, не повинні були зачіпати фундаменту радянського устрою, у тому числі його зasadничих міфів. Критика сталінізму й тоталітаризму дозволялася, проте без замаху на інтеграційні цінності радянської історії. 21 грудня 1988 р., у пік горбачовської гласності, коли сторінки радянської преси переповнювали сенсаційні матеріали про так звані «блілі плями» вітчизняного минулого, Головліт СРСР вніс низку доповнень до чинного «Переліку свідчень, заборонених для відкритого друкування». Згідно з цим документом, до ряду таємних були віднесені практично всі тіньові й неприявливі сторінки історії війни – втрати особового складу, оцінки морально-психологічного стану армії (матеріали особливих відділів та судово-слідчих органів), діяльність загороджувальних загонів та штрафних батальйонів і т. ін.

«Архівна революція» – виведення зі спецховів партійних архівів значного масиву доти засекречених документів – дала можливість зазирнути в ці «ікс-файли» й

побачити зовсім інакшу картину минулової війни, що значною мірою посприяло девальвації старих уявлень про неї. Наприклад, заяложена теза про «авангардну роль комуністів у всенародній боротьбі на окупованій території» луснула, немов мильна бульбашка, коли з'ясувалося, що майже чверть килишніх членів КП(б)У – 142.134 осіб – не лише залишилися на захопленій ворогом території, але й у своїй більшості – 113.890 – спокійно перебули німецьку окупацію². Лише в пролетарському Ворошиловграді станом на 15 квітня 1943 р. цілком легально, після реєстрації в гестапо, мешкало 750 килишніх комуністів і 350 комсомольців³. Приголомшуючі масштаби антисталінського повстанського руху, що відкрилися дослідникам після знайомства з документами спецховів, руйнують ущент радянський міф про локальність, спорадичність та обмеженість «бандитських проявів буржуазних націоналістів», їхню відірваність від народу тощо. Людина, яка вперше стикається з масивом цих документів, отримує певний емоційний шок від усвідомлення того, що нічого не знає про «Велику Вітчизняну війну», точніше про те, що таких воєн було декілька. Одна з них велася на фронті між вермахтом і Червоною армією, інша точилася в тилу, де починаючи з 1944 р. практично на всіх нещодавно приєднаних до СРСР землях, а також у ряді регіонів Російської Федерації виклик сталинській імперії кинули національно-визвольні рухи.

Відкриття нових архівних документів підштовхнуло фахівців до кардинального перегляду старих підходів, отже, до появи нових концепцій історії війни, до чого ми далі повернемося. Разом з тим, після певного «десятиліття розгубленості», наприкінці 1990-х активізувалися спроби повернути «пам'яті про війну» статус одного з опорних міфів радянської доби. В Росії ініціатором цього виступає путінська влада, яка наразі вкладає величезні кошти в телевізійні серіали та художні фільми, геройзуючи й романтизуючи війну як Велику Вітчизняну. Мета такої корекції історичної пам'яті очевидна – використати перемогу як матеріал для виховання гордості за велику

Росію-суперімперію, і то з виправданням Сталіна, тоталітаризму, Гулагу (нині в Росії пишуть про його позитивний економічний бік!) та навіть антизахідною складовою. Схожа боротьба за корекцію історичної пам'яті про війну точиться і в Лукашенковій Білорусі. Тут це спирається переважно на гіперболізацію радянського партізанського міфу про геройчу боротьбу «партізанської республіки» з німецько-фашистськими окупантами, супроводжуючись оспівуванням величного внеску білоруського народу у перемогу над фашизмом. Схоже, за задумом реаніматорів такого типу історичної пам'яті, власне вона має виступати суттєвою складовою сучасної білоруської ідентичності.

Що ж до України, то тут конфронтація «на історичному фронті» набуває рік від року все більшого загострення й політизації. Попри це, немає сумніву, що лише шляхом творення власної моделі історичної пам'яті війни можна поступово позбавитися старої, радянської спадщини та не піддатися впливові новонабутої, радянсько-російської. Звісна річ, боротьба з радянським міфом зовсім не означає просту заміну його на «зручніший», український. Це скоріше тривалий процес осягнення українським суспільством своєї, контроверсійної історії війни, аналізу її історичного досвіду. Водночас це мусить являти собою і процес самоідентифікації та самоусвідомлення, звільнення від накинутих ззовні стереотипів і комплексів.

У який же спосіб залучаються до цього політики та історики? Щодо влади, то для українських достойників звичною справою стала гра на двох полях історичної пам'яті – вони віддають належне як націоналістичним, так і радянським героям, ювілеям та датам, більше того, навчилися підганяти їх під свої кон'юнктурні біжучі інтереси. Приміром, під час відзначення річниці проголошення Карпатської України її президентові, Августину Волошину, який загинув 1945 р. у застінках московського НКВС, указом президента Кучми було присвоєне звання Героя України. Разом з тим, звання Героя України отримав і

генерал Іван Герасімов, голова Спілки ветеранів України, керівництво якої відкидає будь-які зміни в радянській версії історії війни, непримиренно виступає проти громадянського примирення між ветеранами УПА й Червоної армії та шельмує істориків, що наважуються висловлювати інакші думки. Той-таки Леонід Кучма встановив нове свято – День партизанської слави 22 вересня, що, з одного боку, суперечило радянській традиції не розділяти партизанів та воїнів Червоної Армії, а з другого – являло собою поступку лівому електорату, бо фактично протиставляло радянських партизанів бійцям УПА, які відзначали свій день трьома тижнями пізніше. Український президент подбав і про підпільників: 18 лютого 2002 р. він видав розпорядження «Про святкування 60-річчя створення підпільної молодіжної організації “Молода гвардія”» й особисто брав участь у відповідних урочистостях, водночас проігнорувавши заходи з відзначення 60-річчя УПА, які проходили у тому-таки 2002 році.

Під час другого президентського терміну, а особливо після «касетного скандалу», режим Кучми опинився в міжнародній ізоляції. Ця обставина значною мірою посприяла дальшому посиленню політичних орієнтацій української владної верхівки на Росію. Педалювання на темі російсько-української бойової співдружності в роки війни, а також на спільному радянському минулому стало звичною справою. Зокрема, реанімацію в Україні Дня Радянської армії (у новій інтерпретації Дня захисника вітчизни) слушно розцінюють не лише як внутрішню піар-акцію перед президентськими виборами 1999 р., але й як демонстрацію доброї волі північному сусідові. Приїзд же до Києва у розпал президентських виборів, восени 2004 р., Владіміра Путіна в якості почесного гостя святкування 60-річчя визволення України став апогеєм цієї політики.

Утім, конкретними здобутками в цій площині не може похвалитися й політикум помаранчевого спектру. Досі не прийнято політичного рішення щодо визнання та зрівняння у статусі повстанців ОУН-УПА і радянських

ветеранів. Президент Ющенко 9 травня 2005 р. за належеною схемою присвоїв звання Героя України одному з учасників встановлення червоного прапору на рейхстазі, а тодішній прем'єр Тимошенко 23 лютого 2005 р. поклала квіти до вічного вогню у Парку слави, пов'язуючи сумнівний День захисника вітчизни з героями Великої Вітчизняної війни. Така невизначеність вносить веремію у суспільну свідомість і не сприяє громадянському замиренню, але все-таки, можливо, це краще за російський взірець, де модель історичної пам'яті твориться президентом та директором Інституту історії Росії у кулuarних розмовах за зачиненими дверима.

В сьогоднішній Україні лише одна політична сила активно заявляє про своє «спадкове» право на пам'ять про війну – комуністи. Саме вони вважають, що знають «як треба» і «як не треба» про неї писати, ба, навіть роблять спроби заборонити «чужу правду» про війну законодавчим порядком. Так, у 2000 р., під час помпезного празникування 55-річчя перемоги, Верховна Рада з подання Організації ветеранів України прийняла закон «Про увічнення Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День перемоги проголошувався офіційним державним святом, що, зрозуміло, мало на меті зберегти радянську ритуальну символіку. Обходячи мовчанкою роль і місце у війні УПА, закон прописав, серед іншого, положення про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації»⁴. Від цього, погодьмося, вже підозріло тхне старою радянською практикою контролю за свободою думки. В такому ж стилі проходять і слухання у Верховній Раді, час від часу ініційовані комуністами, де ті шельмують учених, чия думка відрізняється від їхньої власної⁵.

Враховуючи те, що від доброї пам'яті про стару радянську імперію вже мало чого залишилось, а розгром фашизму, за висловом відомого письменника-фронтовика

Данила Граніна, – це єдина заслуга СРСР перед людством, комуністи стійко боронять один з останніх бастіонів комуністичної ідеології – міф про Велику Вітчизняну війну, наполягаючи, аби тут нічого не було змінено: ані старі оцінки, ані міфи, ані герої, ані символи. За характерний приклад може послужити праця дослідника-комуніста Юрія Шиловцева: у главі з полемічною назвою «*Неспроможність новітньої концепції історії Великої Вітчизняної війни*» він заперечує конструктивну роль нових архівних джерел у перегляді радянської концепції війни, ба більше, взагалі відкидає думку про те, що досі багато сторінок її історії було закрито («табу не було», пише він)⁶. Жорстко критикуючи сучасних вітчизняних дослідників за спроби розібратися у причинах поразок і втрат Червоної армії, автор питає: «Хіба це було головним?» і впевнено відповідає: «Головною була перемога».

Загальновідомо, – пише Юрій Шиловцев, – що в усі часи будь-яка влада намагається використати історію в своїх інтересах. І якщо це в гуманічних, моральних цілях, то це виправдано, навіть необхідно. Що пропагувала радянська концепція? Вона була підкорена пропаганді справжніх патріотичних цінностей: відданості інтересам народу і Батьківщини; героїзму; чесності; дружби народів; боротьби за мир; ненависті до загарбників і зрадників. Прославляла подвиги тисяч героїв, висвітлювалась правда геройчної боротьби нашого народу. І в цьому плані радянська історіографія була високоморальною⁷.

Важко погодитися з твердженням, ніби брехня може за якихось обставин бути високоморальною. До того ж, треба розрізняти дії одного з найбільш антигуманних у світовій історії режимів від його пропаганди. Поза тим, апеляція до моральних цінностей виглядає в устах комуністів досить дивною річчю, адже відстоювати «честь і гідність» звитяжців фашизму беруться ті, хто заперечує Голодомор та Гулаг і продовжує виправдовувати злочини сталінізму.

В науковому плані репрезентована комуністами історична схема минулої війни виглядає безпорадним, маргінальним явищем. Її представники не роблять нових відкриттів, «принципово» не враховують введених до наукового обігу нових джерел та здебільшого обмежуються брутальною лайкою на адресу істориків, що прагнуть відтворити повну наукову картину подій. Відтак, на прихильників збереження радянської концепції війни можна було би й не зважати, якби наділені певними повноваженнями ветеранські організації не вдавалися до постійних, і подеколи вдалих, спроб нав'язування своїх ідей науковцям (яскравий приклад цього – підготовка до друку *«Книги пам'яті»*).

Більш поміркована, лівоцентристська позиція зводиться до того, щоб перелаштувати колишню радянську героїзовану модель історії війни на український кшталт. Прихильники такого підходу, по суті, також не збираються переглядати міфів війни. Скажімо, міністр освіти України наполягає на потребі повернути до шкільних підручників історії термін «Велика Вітчизняна війна», а Соціалістична партія субсидіює видання «антисуторівських» брошур, авторами яких виступають публіцисти. У вступному слові до однієї з них голова СПУ Олександр Мороз зазначив:

Протидіючи мутному валу брехні і наклепу, СПУ підтримує видання цієї книги, яка впевнено розвінчує писання одного з відступників, що заробляє на глумі над святыми могилами. Такі, як він намагаються вкрасити у нас Велику Перемогу...⁸.

Що ж до перелаштування радянського міфу на український лад, то це робиться шляхом творення нових герой-символів війни – українських радянських. За яскравий приклад тут може послужити постати генерала Кузьми Дерев'янка, який у 1945 р. підписав акт капітуляції Японії. Про українського генерала, що «поставив останню крапку в Другій світовій війні», вже написано

книгу, на його честь на рідній Уманщині названо вулиці⁹, лунають заклики присвоїти йому звання Героя України. В аналогічному контексті можна згадати ще про одного генерала – наркома оборони України Василя Герасименка, якого також намагаються увести до українського пантеону героїв війни. Зізнаюся, до повернення цього імені з небуття долучився й автор цих рядків, проте наукова біографія й канонізація – таки різні речі. Чи варто нині канонізувати радянських воєнних героїв, навіть якщо слава свого часу їх обійшла? Адже не варто забувати, що Дерев'янко був радянським розвідником, котрий під час «незнаменитої» Фінляндської війни організовував терористичні акти у фінському тилу, а Герасименко керував Київським військовим округом наприкінці війни, тобто хоч-не-хоч брав участь у боротьбі з повстанським рухом.

Спроба заднім числом прилучитися до «великого подвигу радянського народу», приватизувати його частину, відірвавши від цього пирога свій кусень, видається мені певним реліктом малоросійства. Згадую 1995 рік, коли в складі української делегації був присутнім на урочистому засіданні в Москві на честь 50-річчя перемоги. Коли голова нашої делегації у своєму виступі перераховував «українських» генералів–учасників війни, тодішній міністр оборони Росії Грачов саркастично посміхався і, мабуть, мав рацію. Серед сталінських генералів українського походження було чимало тих, хто ніколи не асоціював себе з українством, а деякі, наприклад маршал Москаленко, взагалі висловлювалися в українофобську дусі. Тож перш ніж канонізувати, варто дослідити сам феномен «сталінського генерала» – хто ним міг стати та за яких умов. Скажімо, коли я читаю, як певний історик в «Українському історичному журналі» співає дифірамби на честь командувача 4-го Українського фронту генерала Петрова, то згадую донесення політорганів 1941 р. з українською оцінкою моральних якостей цього генерала – розповідається про те, як він в істеріці власноруч роз-

стрілював власних підлеглих. Згадую також 1944 р., коли Петров разом із маршалом Конєвим виділили зі складу своїх фронтів артилерійські полки для боротьби з українськими повстанцями: під час артобстрілів спалиювали цілі села, і цій жорстокості дивувалися навіть радянські військовики.

Врешті, поруч із прокомунистичною та лівоцентристською, існує вкрай права концепція Другої світової війни, базова модель якої усталася в еміграції, і на ній було виховане не одне покоління зарубіжних українців. Наприкінці 1980-х ця модель почала активно імплантуватися в Україну, відігравши неабияку роль у тогочасній політичній боротьбі. Проте, як і попередні політизовані концепції, вона сильно хибує в науковому плані, серед іншого й тому, що ігнорує величезний пласт досліджень радянських істориків. Пригадуються виступи та особисті контакти з професором Ратгерського університету (США) Тарасом Гунчаком: він докоряв мені, тоді ще аспірантові, який досліджував національні проблеми в Червоній армії, що я займаюся «мотлохом, дурницями, а не українською історією», і пропонував зосередити увагу на вивченні національно-визвольного руху в Україні. До речі, саме у рамках праворадикального підходу вперше прозвучали активні заклики відмовитися від святкування 9 травня як свята перемоги і від самої назви «Велика Вітчизняна війна».

* * *

Обговорення позицій академічної науки варто розпочати з того, що вона вже давно не реагує на гіпотезу Віктора Суворова про «сталінську превентивну війну», немов бик на червону плахту. Звинувачення, висунуті Суворовим сталінському режимові в підготовці превентивного удару по Німеччині та в намірах завоювати Європу, енергійно заперечувалися на початку 1990-х як російськими, так і українськими істориками – адже суворовський «Ледокол» завдавав нищівного удару чинному в радянській свідомості образові миролюбної держави, що стала жертвою

віроломного нападу нацистів. Проте часи змінилися, і фахівці поступово сприйняли наукову конструктивність суворовської гіпотези. Як на Заході, так і на пострадянському просторі нині вже немає серйозних науковців, які би повністю заперечували цю ідею, причому відкриття архівів не лише не спростувало, а й посилило її¹⁰. До певної міри це нагадує процес утвердження наукової гіпотези, коли спочатку вважають, що це – суцільна дурниця, потім – що в цьому щось є, і нарешті – що це геніально. Скажімо, сьогодні дехто з західних істориків, хто спершу палко заперечував гіпотезу Суворова, навіть претендує на пріоритет стосовно її авторства.

У Росії, де ідея автора «Ледокола» спочатку спростовувалися з особливою непримиренністю, також багато чого змінилося. Коли уважніше розглянути сучасні російські погляди на зовнішньополітичну діяльність Сталіна напередодні війни, то стає очевидним, що їхня логіка в кінцевому рахунку збігається із суворовською. Так, ще донедавна модна дискусія «чи готовав Сталін наступальну війну?» втратила гостроту, натомість на зміну їй прийшло виправдання сталінських анексій 1939–1940 рр., причому російські вчені знайшли вдалу формулу для пояснення цих неправих і неправових дій – «забезпечення безпеки кордонів СРСР». Для прикладу, у солідному 4-томному виданні з історії світових воєн ХХ ст. відповідна глава називається «*CSCP: укріплення геостратегічних позицій*»¹¹. Задамося питанням, як можна було в умовах тогочасної Європи «укріпити геостратегічні позиції» СРСР? Прирізати до радянського колоса кілька тисяч квадратних кілометрів на заході із цілковито нелояльним населенням? Створити спільній кордон з агресивною Німеччиною? І до якої межі можна було в такий спосіб «укріплювати кордон» – до Рейну, до Атлантики? Уявляється, що «забезпечити безпеку» СРСР можна було лише одним шляхом – через знищення Німеччини та заразом усього капіталістичного світу, як про це, власне, й говорив Сталін. Отже, міркування Суворова, який стверджує, що превентивна війна була

потрібна СРСР для безпеки, просто Сталін помилувся з розрахунками випереджуvalного удару, мало чим відрізняються від сучасної російської ідеї «укріplення геостратегічних позицій». До речі, один із провідних російських дослідників війни, Михайло Мельтюхов, який практично впритул підійшов до суворовської гіпотези про превентивну війну, красномовно назвав свою книгу «*Втрачені шанси Сталіна. Радянський Союз і боротьба за Європу: 1939–1941 pp.*»¹². Характерно, проте, що при захисті докторської дисертації ця відверта назва була замінена на «патріотичнішу»: «*Політичне забезпечення національно-державних інтересів СРСР (1939–1941)*», і захист пройшов на «ура!».

Варто додати, що росіяни не винайшли тут велосипеда – лише повернулися до формул сталінської доби. Так, 27 травня 1940 р. начальник Головного політичного управління РСЧА Лев Мехліс на нараді, присвяченій питанням воєнної ідеології, прямо говорив про недоцільність подальшого педалювання на пропаганді інтернаціональних завдань Червоної армії: за його висловом, ні в Монголії, ні у Фінляндії інтернаціональні гасла не сприяли й не справили очікуваного враження ані на місцеве населення, ані на власну армію¹³. Надалі радянська анексія мала відбуватися під гаслами захисту радянських кордонів, у фінському випадку – «за безпеку Ленінграда і північно-західних кордонів СРСР, за знищенння плацдарму війни імперіалістів проти Радянського Союзу»¹⁴.

Отже, імперські інтенції сьогоднішньої Росії диктують повернення до старих оцінок. А як виглядає ситуація в українській історіографії? Почати варто з того, що для українських дослідників уже саме *називання* цієї війни вказує на солідаризацію з певною концепцією. Звісна річ, лівий фланг воліє називати її по-старому – Великою Вітчизняною. Це робиться не лише з пошани до старої радянської традиції, а й через прагматичні міркування: у такий спосіб комуністичний режим виводиться з-під критики щодо анексійного й загарбницького періоду 1939–1941 рр., а війна від

самого початку – від 22 червня 1941 р. – стає справедливою та визвольною. Відповідно, праве крило істориків схиляється до назви «Друга світова війна 1939–1945 рр.», чи «Німецько-радянська війна 1941–1945 рр.». Ясно, що і в суто академічному плані назва «Велика Вітчизняна війна» через свою ідеологічну та політичну заангажованість є малопридатною. Користуючись нею, подеколи навіть неможливо сформулювати тему дослідження, бо й справді, як сприймати всерйоз, скажімо, дисертацію «Українське націоналістичне підпілля у роки Великої Вітчизняної війни», чи конференцію на тему: «Злочини сталінського режиму у країнах Центральної та Східної Європи у роки Великої Вітчизняної війни». Своєю чергою, назва «Друга світова війна» виходить за межі суто українських проблем. Приміром, була би позбавлена логіки тема «Радянський партизанський рух у роки Другої світової війни» – тут доречніше було би назвати війну «німецько-радянською», або «війною Німеччини проти Радянського Союзу».

Щоправда, є спроби у межах україноцентричного підходу розширити «українські рамки» Другої світової війни до березня 1939 р. – агресії хортистської Угорщини проти Карпатської України (Сталін тут був ще радикальніший, вважаючи, що друга імперіалістична війна почалася у 1938 р.). Але в такий спосіб ми виводимо СРСР з числа безпосередніх палів війни, що з української перспективи навряд чи виправдано. Втім, розбіжні точки зору на періодизацію війни висловлюють і ті, хто вважає її «Великою Вітчизняною». Так, на конференції «Друга світова війна: український вимір», що відбулася у вересні 2005 р. в Інституті історії України НАНУ, Володимир Шевченко у доповіді «До питання про характер боротьби українського народу проти фашистських агресорів (1939–1945 рр.)» обстоював думку, що «Велика Вітчизняна війна проти фашистської Німеччини» розпочалася для українців уже в березні 1939 року. Постає питання: чому проти Німеччини, коли та невдовзі стане союзником СРСР і разом зі Сталіном розчленує та поді-

лить Польщу, причому частина анексованих територій перейде до УРСР? Здається, автор таким чином намагався перенести старий радянський бренд на українське патріотичне поле, представляючи український народ у ролі борця проти сталінської та нацистської тиранії на всіх своїх історичних землях, і то поза реальним контекстом політичних кордонів. Не менш штучним, на мою думку, є накидання назви «Вітчизняної війни», яка має глибокі марксистські та російські патріотичні конотації, українському національно-визвольному рухові. Адже така назва, по суті, є спробою поєднати український націоналізм з радянським патріотизмом, оскільки розглядає розірваний між двома тоталітарними режимами український народ як органічне ціле, що веде боротьбу за своє возз'єднання у рамках єдиної радянської батьківщини.

До речі, в межах моделі, яка поєднує український націоналізм та радянський патріотизм, останнім часом написано чимало робіт. У якості «зчеплювача» цих несумісних речей виступають «героїзм і жертвіність»¹⁵ усіх, хто воював за Україну – і націоналістів, і комуністів. Книга пам'яті України «Безсмертя», де, всупереч тискові Ради ветеранів, все ж було вміщено матеріали про ОУН та УПА, теж являє собою таку героїко-патріотичну суміш (враховуючи редакторський склад книги, у цьому немає нічого дивного¹⁶).

У свідомості багатьох істориків радянської доби героїко-патріотична спрямованість теми «Велика Вітчизняна війна» не підлягала обговоренню. Як сказала в приватній розмові одна зі співробітниць Інституту історії України, обурена захистом дисертациї, де критично розглядалася радянська історіографія війни, «Ну так що, а ми й надалі будемо уславлювати подвиг наших батьків!». Відданість пам'яті батьків заслуговує на повагу, проте для фахового історика – це дивне твердження. Адже з нього випливає, що він вбачає своє завдання як науковця і свою роль як громадянина не в тому, аби проясннювати істину, і не в тому, аби досліджувати невідоме й досі

закрите, а в тому, щоб «уславлювати подвиг батьків». Ця дуже характерна фраза чітко відбиває ту межу, якої мали право сягати дослідники радянської генерації: спочатку під примусом – крок вправо чи вліво просто карався, а потім уже за звичкою, інерцією, насамкінеч – за внутрішнім переконанням (мовляв, у цьому й полягає радянський патріотизм).

Така ситуація по інерції побутує до сьогодні: історики, звичні до кампаній зі святкування річниць перемоги, продовжують «видавати на гора» праці, де не стільки вивчаються проблеми, скільки уславлюються подвиги. Досить переглянути назви книжок, що вийшли останнім часом з нагоди різноманітних воєнних річниць, аби переконатися, наскільки мало змінилися радянські практики, ба, навіть лексика: «Синовья верность отчизне», «Звитяжці священної війни», «Безсмертний подвиг», «Гвардія відважних» і т. д.¹⁷. І мова не про те, що такі речі не варто описувати. Але пора відмовитися від радянської апологетики й досліджувати героїзм та патріотизм як наукові проблеми, а не як предмет уславлення. Принагідно відзначу очевидне: спалах патріотизму й геройзму є звичним супроводом воєн, що формує їхній психологічний фон, тож майже всі режими – і демократичні й тоталітарні – намагаються мобілізувати ці почуття як потужний моральний фактор підвищення бойового духу та боєздатності армії. Проте лише тоталітарні режими вимагають від своїх громадян жертовності, підносячи її до рангу справжнього культу. Радянська країна, що за кількістю озброєння та бойової техніки переважала всі воюючі держави, закликала людей до самопожертви, оспівуючи нищення ворожих танків, літаків, дотів ціною власного життя. Це подавалося за найвищий прояв патріотизму й геройзму, взірець служіння вождеві та батьківщині. Така пропаганда мала створювати атмосферу психозу, за допомогою якого режим камуфлював свої поразки та помилки. До речі, серед радянських людей уже в часи війни лунали доволі критичні думки на адресу оспі-

вування культу жертвовності. Наприклад, в одній із розмов між евакуйованими до Уфи українськими інтелігентами говорилося таке:

Обв'язатися гранатами і кинутися під гусениці танків – є результат безвихідного стану. Чи треба це друкувати, адже лише через слабкість і неорганіованість люди потрапляють у таку безвихідь... Де і коли генерал вчиняв геройчний подвиг?

У діючій армії газетні побрехенькі про численні, нерідко вигадані журналістами, подвиги також сприймали зі значною долею скептицизму. «Багато пишуть про героїзм, – перемовлялися між собою бійці однієї з бойових частин влітку 1941 р., – проте це лише базікання, а міста здають».

Згадавши побутові реакції, варто обговорити ще одну модель історичної пам'яті війни, до якої звернувся Олександр Удод на сесії НАН України у своїй доповіді «Деромантизація історії війни як методологічна проблема». Можна погодитися з більшістю його тез, зокрема, щодо принципу деромантизації історії війни як, насамперед, відмови:

...від невіправданої героїзації окремих подій, історичних діячів, явищ; повернення до реальних, максимально об'єктивних оцінок подій або вчинків без піднесеного емоційного ставлення до них. В історії майже всіх народів і держав є ціла низка персонажів, дії яких в історичній свідомості романтизовані, ідеалізовані, наділені надмірними геройчними рисами. Романтику шукали там, де її в принципі не може бути – у способах знищення ворога, стражданнях помираючих, трагедіях зруйнованих сімей і т. п.

Інший спосіб деромантизації війни науковець вбачає у методиці вивчення та викладання її історії: на його думку, тут належить передусім акцентувати увагу на зображеній повсякденного життя в умовах воєнного часу.

Такий підхід можна охарактеризувати як радикально-ліберальний, і він виразно стоїть в опозиції як до націоналістичної, так і до комуністичної моделей історичної пам'яті війни. За взірець Олександр Удод бере приклад постнацистської Німеччини, де в такий спосіб намагалися звільнитися від нацистської спадщини – расизму, мілітаризму, імперської зверхності тощо. Щоправда, жертвою наступу стала й сама історія, яку, за спостереженням деяких мислителів та політиків, було оголошено винною у пропагуванні й розпалюванні усіх цих негативних явищ. Сьогодні в Німеччині, на відміну від України, майже не встановлюють історичних пам'ятників, натомість дуже поширеними є пам'ятники побутового, жанрового чи абстрактно-нейтрального змісту. На досягнення цієї ж мети спрямовується заперечення культу війни в шкільних підручниках та концентрація в них уваги головним чином на гуманітарному аспекті, зокрема – на представленні життя й побуту пересічної людини. Німецький науковець Клаудія Фішер, обговорюючи конкурсні роботи з історії України, які їй довелося рецензувати 1996 р., зауважила, що після відповідної реформи навчальних програм, проведеної в 1968 р. у ФРН:

...спостерігався різкий відхід від великих імен, значних подій і перенесення центру ваги на соціальну історію та історію повсякдення. Звичайно ж у результаті цього історія втратила для молодих людей якусь частину своєї привабливості і стала звичайним шкільним предметом. Я не вважаю це трагедією. Як і Жак Преве, я дотримуюсь думки, що щасливим людям не потрібна історія¹⁸.

Однак, на мій погляд, цілковита дегероїзація війни в українських умовах виглядала б і недоцільною, і передчасною. Адже, на відміну від німців, українці билися на власній землі, і їм нема чого соромитися. Ба більше, вони воювали проти двох ворожих режимів – гітлерівського й сталінського, тобто і проти іноземного загарбання,

і проти тоталітарної диктатури. Врешті, на відміну від німців, українці мають проблеми з формуванням ідентичності, тож навряд чи зможуть швидко відмовитися від своїх героїв-символів – як комуністичних, так і націоналістичних.

Україна не пройшла катарсису декомунізації. По-при жахливі злочини сталінізму, що забрали мільйони життів, у нас не відбулося власного Нюрнберзького процесу, який дав німецькій нації щеплення від нацизму. Проте, як справедливо зазначає Норман Дейвіс, верховодів сталінського комуністичного режиму на Нюрнберзькому процесі можна було би садити поруч із гітлерівцями та судити за такі самі злочини: проти миру – за участь у розв'язанні Другої світової війни, проти людяності – за депортациі народів, за військові злочини – розстріли польських військовополонених у 1939–40 рр., за масові гвалтування вояками жінок як у своїй власній країні, так і в країнах Східної та Центральної Європи і т. д., і т. п. За тяжкістю та масштабами злочинів сталінський режим може дати фору нацистам, але його так ніколи й не було засуджено. Саме з огляду на це перехід від героїкопатріотичного на проблемний рівень досліджень виявився для деяких істориків не лише складним, але й україн зручним та дражливим. Правда про війну виявилася жахливою, і багато хто з науковців та політиків не має сили це визнати, бо правда війни, немов Медуза Горгона, може перетворити сміливця на камінь. Адже легше оспіувати «масовий героїзм» і «полум'яний радянський патріотизм», ніж дати відповідь на масу складних і дуже неприємних питань – для прикладу, якою виявилася ступінь лояльності українського суспільства до сталінської влади в роки німецько-радянської війни.

Аналіз цієї проблеми веде нас до іншої епохальної української теми – Голодомору – і приводить до висновку, що без 1933 року не було б катастрофи року 1941. Українське селянство, яке становило близько 80 % суспільства, не виявило бажання захищати свого жорстокого гнобителя й

ката Сталіна, а багато хто розглядав прихід німців як звільнення від кошмарів більшовизму. Звідси (крім суто військових причин) – і пасивний спротив, а швидше відсутність будь-якого спротиву у численних котлах, і масова здача в полон радянських військовослужбовців, і дезертирство, і зустріч гітлерівців квітами на вулицях українських міст та сіл, і те, що 90 % українців залишилося на окупованій території, і слабкий партизанський рух у 1941–1942 pp. etc., etc. Далі були два роки праці України на вермахт, а потім повернення сталінізму з його жорстокою тотальною мобілізацією, що носила форму помсти сталінського режиму «за зраду» та репресій проти колаборантів. Тож не випадково найбільші втрати українського населення припадають не на катастрофічний 1941, а на трагічні 1943–1944 роки – на сталінське «визволення», коли селян-чорносвітників гнали попереду армії як гарматне м'ясо.

Повернення сталінізму підняло хвилю народної боротьби в західних регіонах, що сягнула свого піку в 1944–1945 роках. Окремого дослідження вимагає проблема утвердження сталінізму в Західній Україні, де на українських істориків чатує ще одне неприємне відкриття: саме Червона армія відіграла важливу роль як у приборканні антисталінського повстанського руху, так і в брутальному та кривавому насадженні тут радянської влади.

Зашорені люди називають це паплюженням нашої пам'яті про подвиг народу й пропонують надалі брехати, як брехали останні 60 років. Проте й дослідницька і дидактична історіографія нині знаходяться у стані активного формування нових концепцій історичної пам'яті війни. Навряд чи можна сподіватися на те, що буде вироблено якусь єдину модель для всієї України. Проте без зайвої героїзації, на трагічному тлі подій треба намагатися пояснити українському суспільству, що, як та чому з ним сталося. Немає сумніву, що без залучення до цього історичної антропології, соціальної психології, етнополітології тощо цей процес не зрушиться з місця. І нарешті, лише на гуманістичному й демократичному ґрунті можна роз-

робляти нову концепцію, де не знайдеться місця для виправдання тоталітарних політики та ідеології, в які би шати переможця вони не рядилися.

¹ Див. про це докладніше: Гриневич В. А. *Міт війни та війна мітів* // Критика – 2005, № 5. – С. 2–8.

² Немятій В. М. *Ішла війна народна...* // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 126–127. Всього в КП(б)У на той час нараховувалося 521.078 членів (Центральний державний архів громадських об'єднань України [Далі – ЦДАГОУ]. – Ф. 1, оп. 46, спр. 5337, арк. 98.

³ Там само. – Ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 31.

⁴ Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» // Офіційний вісник України. – 2000, № 19. – С. 16–18.

⁵ *Захистимо правду історії*: Матеріали слухань «Про стан виконання органами освіти і науки нормативно-правових актів України щодо необхідності правдивого висвітлення новітньої вітчизняної історії, подій Великої Вітчизняної війни» / Комітет Верховної ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 84 с.

⁶ Шиловцев Ю. В. *Ми перемогли! Ми переможемо! До 60-річчя Перемоги радянського народу над фашизмом у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 pp.* – К., 2005. – С. 33–35.

⁷ Там само. – С. 37.

⁸ Зайцев В. *Возвращенная Победа или Антиледокол*. Выпущено при содействии Донецкого обкома Социалистической партии Украины. – Донецк, 2002.

⁹ Трохименко Л. М. *Легендарний генерал: Документальна розвідка*. – К., 2004. – 772 с.

¹⁰ Див., наприклад: Raaks R. C. *Preventive Wars?* // The Russian Review. – 2004 (January), № 63. – Р. 134–137.

¹¹ *Мировые войны XX века*. В 4-х кн. – М.: Наука, 2002 (Кн. 3: *Вторая мировая война: Исторический очерк*. – С. 85–92).

¹² Мельтюхов М. *Упущенный шанс Сталіна. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941* (Документы. Факты. Судьбы). – М., 2000.

¹³ Гриневич В. А. *Україна на початковому етапі Другої світової війни: Німецько-радянська війна 1941–1945 pp.* // Політична історія України ХХ ст. У 6 т. – К.: Генеза, 2002–2003; Т. 4: *Україна у Другій світовій війні (1939–1945)*. – К., 2003. – С. 109.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Муковський І. Т., Лисенко О. Є. *Звитяга і жертловість. Українці на фронтах Другої світової війни* / За ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.

¹⁶ *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945.* – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000 (Головою редакційної колегії цього видання є І. О. Герасимов, заступниками – І. Т. Муковський та П. П. Панченко, відповідальним секретарем – Р. Г. Вишневський).

¹⁷ Пор.: *Они освобождали Днепропетровск: Очерки о героях Днепра, воспоминания участников форсирования и освобождения Днепропетровска, материалы фронтовых газет* / Сост. Г. В. Николенко. – Днепропетровск, 2003. – 198 с.; Половина И. П. *Героический подвиг советской молодежи в годы Великой Отечественной войны*. – К., 2004. – 75 с.; *Золотые звезды Донбасса* / Сост. И. И. Кулага, В. А. Малаховецкий. – Донецк, 2003. – 480 с.; *Календарь Перемоги 2001–2005: Метод. Порядок* // Книга Пам'яті України: місто-герой Київ / Підгот. Г. Є. Ясєєв. – К., 2003. – 12 с.; *До 60-річчя Великої Вітчизняної війни // Книга пам'яті України 1941–1945: Гвардія відважних: Лозівський район Харківської області* / Упор. І. Д. Базій. – Дніпропетровськ, 2003. – 510 с.; Саган Н. О. *Україною мою. Ми бережемо пам'ять про подвиги твоїх героїв*. – К., 2004. – 60 с.; Мельников І. К. *Їм не вручили повісток...* Збірник документальних оповідань та повістей про дітей-героїв Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – Сімферополь, 2004. – 320 с.; *Патріот України: До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні*. – К., 2004. – 152 с.; Гальчак С. Д. *Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 р. – 25 березня 1944 р.): До 60-річчя визволення*. – Вінниця, 2004. – 343 с. etc., etc.

¹⁸ Фішер К. Чи можна писати про історію без героїчного пафосу? // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог: Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії. – К., 2000. – С. 223 (прим. № 41).